

TRZYNASTOWIECZNE LITURGICZNE RĘKOPISY FRANCISZKAŃSKIE W POLSCE W ŚWIETLE WYNIKÓW BADAŃ VAN DIJKA I WALKERA

W roku 1960 ukazała się w Londynie praca dwóch autorów — Stephen Joseph Peter Van Dijk i J. Van Hazelden Walker pt.: *The origins of the modern Roman liturgy*. Pozycja ta, jako owoc dwudziestoletniej pracy, zawiera wnikliwą ocenę roli franciszkanów w Kościele Rzymskim w XIII w. przede wszystkim w dziedzinie liturgii. Podano w niej dotąd nieznaną i nieopracowaną źródła historyczne, które przedstawiły w nowym świetle działalność tego zakonu na początku jego istnienia. Umożliwia to przeprowadzenie konfrontacji naukowej źródeł zachodnich z tymi, które u nas w Polsce zachowały się szczęśliwie po ostatniej wojnie.

Praca ta dopomaga do podania bardziej dokładnego czasu powstania takich zabytków jak graduały i antyfonarze, porównania fragmentów wspólnych obu ośrodkom oraz stwierdzenia, które z nich znajdują się tylko w Polsce i prawdopodobnie u nas powstały.

Jako materiał porównawczy posłużą w tym opracowaniu: *Graduale Romano-Franciscanum*¹ z klasztoru klarysek św. Andrzeja w Krakowie, dwa graduały franciszkańskie² w klasztorze klarysek w Starym Sączu,

¹ *Graduale Romano-Franciscanum*, sygn. M 205, not. rom., lac., w. XIII, perg., k. 241, 42 × 30 cm, ilum.

Pochodzenie: W klasztorze klarysek św. Andrzeja w Krakowie. Proprium SS. zawiera święto i translację św. Franciszka. Na k. 16 przepisy dla skryptorów i kantorów.

Wiek: Ks. H. Feicht określa na 1232—1255. — J. Woronczak na 1232—1234. Naklejka J. Woronczaka z dn. 23 V 1958 r. „I poł. XIII w. główna część najstarsza” (jest św. Franciszek — obydwaj święci, św. Antoni, z oktawą „In medio”, brak św. Stanisława i św. Klary).

Bibliografia. O. Fr. Bąk: Graduał SS. Klarysek przy kościele św. Andrzeja w Krakowie ca 1260. Lublin 1962, maszynopis. — A. Sutkowski: Nieznane zabytki muzyki wielogłosowej z polskich rękopisów chorałowych XIII i XV wieku. *Muzyka*. R. 3 1958 nr 3 s. 28—36. — Tenże: „Surrexit Christus hodie” — najdawniejszy w Polsce zabytek muzyki wielogłosowej. *Muzyka*. R. 4 1959 nr 2 s. 3—11. — Tenże: Początki polifonii średniowiecznej w Polsce w świetle nowych źródeł. *Muzyka*. R. 6 1961 nr 1 s. 3—7. — Tenże: Kompozycje niechorałowe w graduale klasztoru św. Andrzeja w Krakowie (sygn. M 205/594). *Musica Medii Aevi*. 1:1965 s. 89—95. — H. Feicht: Nowe odkrycia zabytków muzyki w dawnej Polsce. *Studia źródłozn.* 8 1963 s. 156. — Tenże: Muzyka liturgiczna w polskim średniowieczu. *Musica Medii Aevi*. 1:1965 s. 9—19. — W. Semkowicz: Paleografia łacińska. Kraków 1951 s. 510—513.

² Graduał franciszkański, sygn. 1, not. rom., lac., II poł. w. XIII, perg. i pap., (1—8), k. 107, 24, 5 × 34,5 cm, ilum.

Pochodzenie. W klasztorze klarysek w Starym Sączu. Proprium SS. zawiera dwa święta św. Franciszka i św. Antoniego. Brak św. Klary.

Wiek: Pismo i notacja wskazują na XIII w.

graduał franciszkański³ w Bibliotece Seminarium Duchownego w Płocku oraz antyfonarz franciszkański⁴ w klasztorze klarysek św. Andrzeja w Krakowie.

Przy ustalaniu czasu wydania pierwszych ksiąg liturgicznych u franciszkanów nie można pominąć reformy liturgii mszału i brewiarza, zapoczątkowanej przez Haymo of Faversham, czwartego z kolei generała tegoż zakonu (1240—1244). Liturgia, którą franciszkanie przyjęli z dworu papieża Innocentego III i Honoriusza III, nie rozpowszechniła się w tym zakonie, z bliżej nie znanych powodów. Może notacja benewentyńska, w której zredagowano ich pierwsze księgi liturgiczne, okazała się trudna i niezrozumiała?⁵ Dotąd przyjmowana opinia Waddinga⁶, że Haymo zreformował brewiarz i mszał rzymski, na polecenie papieża Grzegorza IX przed czerwcem 1241 r.⁷, okazała się błędna, z uwagi na to, iż wspomniany papież był przeciwny wszelkim zmianom liturgicznym. A więc tego rodzaju reformy nie mogły mieć miejsca za jego pontyfikatu (zmarł w październiku 1241 r.). Nie mogły one nastąpić w czasie dwutygodniowych rządów Celestyna IV i interregnum do 1243 r. (czerwiec), kiedy wybrano papieżem Innocentego IV.

Sprawozdania, które Haymo otrzymał po swojej wizytacji w Montpellier w r. 1241, wykazały, że problem reformy liturgicznej jest bardzo palący, gdyż brak dokładnych przepisów zagraża dyscyplinie zakonnej⁸. W związku z tym, na kapitule generalnej w Bolonii w 1243 r., Haymo przedstawia

Bibliografia: H. Feicht: Muzyka liturgiczna s. 19. Graduał franciszkański, sygn. 2, not. rom. łac., II poł. w. XIII, perg., k. 192, 49,5 × 35,5 cm.

Pochodzenie: W klasztorze klarysek w Starym Sączu. W Proprium SS. znajdują się oba święta św. Franciszka i św. Antoniego. Brak św. Klary. W litanii Wielkiej Soboty dopisano późniejszą ręką imiona św. św. Stanisław (kanonizowany 1253), Ludwik (1298), Dominik (1235), Anna, Klara (1255), Elżbieta (1235), Jadwiga (1267), Katarzyna (od 1243 w kalendarzu franciszkańskim), Małgorzata (od 1260 w kalendarzu franciszkańskim). Na k. 4 przepisy dla skryptorów i kantorów.

Wiek: Rękopis kopiowany ze starszego wzorca franciszkańskiego. Pismo, notacja, a szczególnie kalendarz wskazują na koniec XIII w. — A. Sutkowski przyjmuje wiek XIV.

Bibliografia: H. Feicht: Muzyka liturgiczna s. 19. — A. Sutkowski: Początki polifonii średniowiecznej s. 18—22.

³ Graduał franciszkański, sygn. VI 3. 5 B (mikrofilm: Warszawa BN, sygn. 2), not. rom., łac., II poł. XIII w., perg., k. 253, 42,5 × 30 cm, ilum.

Pochodzenie: Graduał franciszkański w Bibliotece Sem. Duch. w Płocku. Św. Klara i św. Dominik pojawiają się w litanii Wielkiej Soboty. Brak ich świąt. Jest uroczystość Św. Trójcy.

Wiek: Pismo i notacja wskazują na II poł. XIII w.

Bibliografia: T. Maciejewski: Graduale Fratrum minorum Ordinis S. Francisci, ca 1280. Warszawa 1961, maszynopis. — H. Feicht: Muzyka liturgiczna s. 19—20. — Tenże: Nowe odkrycia s. 156.

⁴ Antyfonarz franciszkański, sygn. M 207, not. rom. łac., II poł. w. XIII, perg., k. 247, 43, 5 × 30,5 cm, ilum.

Pochodzenie: W klasztorze klarysek św. Andrzeja w Krakowie. Jest św. Franciszek (dies natalis) z oktawą (k. 207). Karty, na których mógłby być św. Antoni, są wycięte. Brak św. Klary.

Wiek: II poł. w. XIII (wg ks. H. Feichta).

Bibliografia: H. Feicht: Nowe odkrycia s. 157. — Tenże: Muzyka liturgiczna s. 19.

⁵ S. P. J. Van Dijk, J. Walker: The origins of the modern Roman liturgy. The liturgy of the Papal court and franciscans order in the thirteenth century. London 1960 (cytuje nast.: Van Dijk — Walker) s. 325.

⁶ L. Wadding: Annales minorum seu trium ordinum a s. Francisco institutorum. Ed. 3. T. 1—17. Quaracchi 1931—1935.

⁷ Van Dijk — Walker s. 309.

⁸ Tamże s. 289.

swój projekt reformy franciszkańskiej liturgii, znany od słów *Indutus planeta*. W dwa tygodnie później zostaje on aprobowany przez świeżo wybranego Innocentego IV, pod ogólnym tytułem *Ordinationes divini officii*. Instrukcje liturgiczne Haymo zostały opublikowane przez kapitułę w latach 1245—1251, za rządów dwóch następnych generałów⁹.

Treść tego dokumentu obejmuje porządek mszy i modlitw w chórze zakonnym i poza nim. Haymo nie poprawił liturgicznych ksiąg przez wprowadzenie innego brewiarza czy mszału. Z dotychczasowego zbioru modlitw i ceremonii kościelnych wydzielił on trzy zasadnicze części: *Ordo breviarii*, *Ordo missalis* i *Ordo ad benedicendum mensam*. Reforma pociągnęła za sobą nowy układ i styl rubryk, większą zgodność z kalendarzem. Punktem wyjścia do tych nowych zmian była *Księga reguł brewiarza i mszału* z roku około 1230 (notacja benewentyńska), a nie, jak dotąd przypuszczano, *Ordinarium* dworu papieskiego. Uporządkowanie ksiąg, według instrukcji Haymo, trwało blisko dwanaście lat. W ciągu tego czasu liturgia franciszkańska (tak to trzeba określić) nabrała cech sobie właściwych. Wydane w tym czasie i później księgi liturgiczne są najlepszym tego dowodem¹⁰.

Zmiany i opuszczenia dokonane przez Haymo w mszale o tyle zasługują na uwagę, że powinny się znaleźć również w graduałach z tego okresu.

I tak: a) Opuszczona została procesja z paschałem w Wielką Sobotę, w czasie której śpiewano trzy razy *Lumen Christi*. Nie była ona znana poza Rzymem. Rubryka mszalna nakazuje, by błogosławienie nowego ognia i kadzidła odbywało się u stopni ołtarza.

b) W Wielką Sobotę zostało dodane do *Ite Missa est* podwójne *Alleluia*. Papieskie księgi liturgiczne były przeciwne tej praktyce.

c) W procesji z gromnicami (2 lutego) do trzech tradycyjnych antyfon dodano rozpowszechnione: *Obtulerunt pro eo...* i *V. Postquam autem...*

d) W wigilię Wniebowzięcia NMP dotychczasowe teksty z Commune — Graduał: *Specie*, *Offertorium: Diffusa*, i *Communio: Dilexisti* zostały zmienione na bardziej odpowiadające świętu MB. — *Benedicta, Beata es* oraz *Beata viscera*¹¹.

We wszystkich graduałach w Polsce z XIII w.¹² te zmiany zostały uwzględnione. A więc wyżej wymienione miejsca naszych graduałów wskazują, że skrypcy (którzy je pisali) korzystali już z instrukcji Haymo z r. 1243. Musiały więc one powstać po tym roku.

Autorzy omawianej pracy¹³ próbują bliżej ustalić datę wydania pierwszego graduału franciszkańskiego. Punktem wyjścia do tego są następujące dane.

Z nieznanymi bliżej powodów reguły mszalne nie rozpowszechniły się. Wydanie graduału franciszkańskiego stało się koniecznością wobec faktu powstawania nowych domów zakonnych i kościołów przyklasztornych, gdzie skupiało się życie liturgiczne. Nastąpiło to w połowie XIII w. Sprawa ta całkowicie dojrzała po opublikowaniu *Ordinationes divini officii* Haymo. I choć nie posiadamy żadnego dokumentu stwierdzającego, że w tym czasie

⁹ Tamże s. 321.

¹⁰ Tamże s. 292—302.

¹¹ Tamże s. 307.

¹² Kraków (M 205), Stary Sącz (sygn. 1 i 2), Płock (sygn. VI 3. 5 B).

¹³ Van Dijk — Walker.

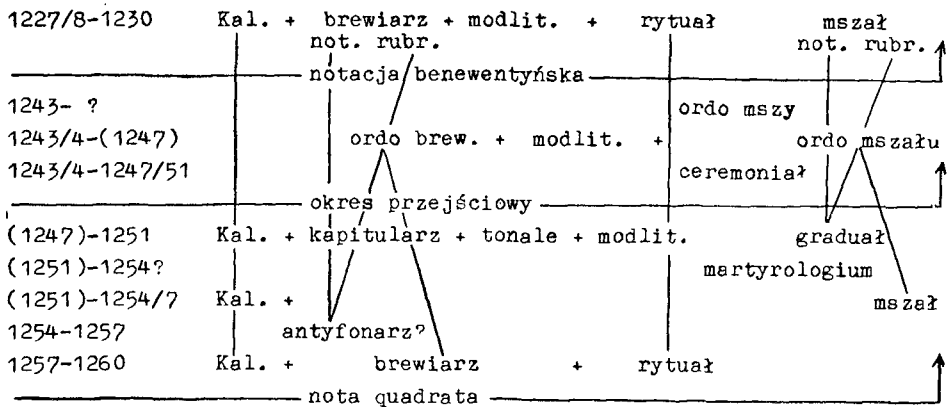
(1243—1250) graduał był w przygotowaniu, to jednak dowody pośrednie przemawiają za tym. W roku 1263 bowiem statuty uchwalone na kapitule w Pizie zakładają z góry istnienie tej księgi, a nawet ksiąg. Jeden z nich nakazuje, by wszystkie klasztory posiadały zapis *Tractus Gaude, Maria* i Offertorium *Felix namque*¹⁴. I rzeczywiście w oryginalnych kopiach zachodnich nie ma tych fragmentów; umieszczone są tylko jako dodatki¹⁵.

Jeżeli zaś chodzi o nasze graduały, zaden z nich nie posiada tych antyfon.

Więcej jednak światła na czas powstania graduału rzuca statut kapituły w Metz (1254). Nakazuje on, aby w piątej zwrotce hymnu *Lustris sex*, śpiewanego w Wielki Piątek w czasie adoracji krzyża, słowa: *Sic Deus trinus et unus* zostały zmienione na: *Sic Christus Deus et homo*. Wnioski z tego są takie, że było już oryginalne wydanie graduału, zawierającego starą wersję, zanim statuty w Metz zostały uchwalone. Protokół tejże kapituły zwraca uwagę na ogólne zainteresowanie tym graduałem. Księga ta musiała więc krążyć od kilku lat po klasztorach franciszkańskich, prawdopodobnie od kapituły w Genui (1251), na której rozdzielano kapitularze¹⁶.

Potwierdzenie tego znajdujemy u nas w Polsce. Graduał *Romano-Franciscanum* w Krakowie (M 205) posiadał na pewno pierwszą wersję (*Sic Deus trinus et unus*). Została ona jednak wytarta, a na miejsce jej wpisano tekst przewidziany przez kapitułę w Metz. Byłby więc to dowód, że graduał ten powstał przed rokiem 1254. Pozostałe omawiane graduały mają już wersję drugą, co dowodzi, że zostały wykonane po roku 1254.

Dla łatwiejszego zrozumienia procesu zmian, jaki przeszedł liturgiczne księgi franciszkańskie, podaję, za autorami, poniższy wykres¹⁷.

¹⁴ Tamże s. 326. Antyfony te dziś znajdują się w formularzu mszy św. wotywniej o MB, w okresie od Bozego Narodzenia do 2 lutego.

¹⁵ Grad. franc. w Carmignano (Toskania) II poł. XIII w. — *Tractus. Grad. franc. w Vaalbeck (Belgia) XIV w.* — *Tractus i Offertorium wg Van Dijk — Walker s. 326 i 400.*

¹⁶ Van Dijk — Walker s. 326.

¹⁷ Tamże s. 322.

Do powyższego wykresu dodałem jedynie podział uwzględniający rodzaj notacji stosowanej w poszczególnych okresach.

Drugim momentem, którego nie można pominąć przy określaniu daty powstania graduau, jest chronologia wprowadzania poszczególnych świąt w kalendarzu, martyrologium, brewiarzu, mszale i graduale. Fakt, że dany święty został kanonizowany, a potem nastąpiła translacja, nie oznaczał jednoczesnego powstania formularza liturgicznego i określenia odpowiedniego rytu. U franciszkanów jest to szczególnie uderzające.

W naszym konkretnym przypadku, gdy mowa o graduau, pragniemy ten proces przedstawić na przykładzie św. Klary. Kanonizacja św. Klary nastąpiła w 1255 r. Od roku 1260 święto jej posiada ryt duplex. W roku 1272 imię jej zostaje wprowadzone do litanii Pokutnej i litanii Wielkiej Soboty. Dopiero w roku 1292, na kapitule generalnej w Paryżu, został zatwierdzony i przyjęty jej formularz mszalny¹⁸.

Z wymienionych graduau, jedynie w rękopisie w Płocku¹⁹, w litanii Wielkiej Soboty jest umieszczone imię św. Klary. Formularza mszalnego jednak brak.

W dalszej części pracy autorzy poświęcają dość dużo miejsca omówieniu budowy samego graduau, z podkreśleniem charakterystycznych cech.

Oprócz *Asperges me* i *Vidi aquam* na początku i *Kyriale* na końcu, graduau opiera się na porządku zreformowanego mszału Haymo (*Propria: de Tempore, de Sanctis i Commune Sanctorum*). Księga zawiera konieczne rubryki i stąd jest „pierwszym, w całym tego słowa znaczeniu, rubrykowanym graduauem”²⁰.

Jako przykład mogą tu służyć nasze graduau, które pod tym względem są szczególnie jednolite. Dla ilustracji przytaczamy rubrykę z Wielkiej Soboty: „Postea dyaconus dicitur Ite Missa est cum duplici Alleluia — et sic dicitur ad Sabbatum in albis. Nullo alio tempore iungitur Alleluia cum Ite Missa est”²¹.

Na uwagę zasługuje fakt układu *Kyriale*, które uporządkowane jest w dziesięć kompletnych mszy, składających się z: *Kyrie*, *Gloria*, *Sanctus*, *Agnus Dei*, *Ite*, *Missa est* lub *Benedicamus*. Każda z tych mszy reprezentuje jeden ze stopni rytu, przewidzianego przez księgi liturgiczne na odpowiednie święta²². Van Dijk i Walker tłumaczą przyczynę niejasności w rozgraniczeniu rytów, zachodzących w późniejszych graduau, omawianych schematów. Powodem tego miałyby być pośpiech, z jakim redagowano graduau; a ponieważ *Kyriale* jest na końcu, prawdopodobieństwo niedopracowania jest bardzo możliwe. We franciszkańskich księgach liturgicznych można zauważyć w początkowej fazie ich powstawania brak różnicy między rytym maior i minor. *Simplex* prawdopodobnie wspomniano przypadkowo. Tym tłumaczy się, że w wielu graduauach *Kyriale* w swoim zakończeniu albo jest zdekompletowane, albo tak zmienione, że daleko odbiega od pierwotnego wzoru²³. To ostatnie zachodzi w graduale (sygn. 2) starosądeckim, gdzie mamy osiem schematów *Ordinarium missae*. Dwa ostatnie zostały dopisane później. Jedynie Graduau M 205 w Krakowie i rękopis VI 3.5 B w Płocku

¹⁸ Tamże s. 351, 385—387, 396.

¹⁹ Sygn. VI 3. 5 B.

²⁰ Van Dijk — Walker s. 326.

²¹ Kraków, M 205 k. 111v.

²² H. Feicht. *Muzyka liturgiczna* s. 51—52.

²³ Van Dijk — Walker s. 327.

posiadają całkowity zestaw dziesięciu schematów, pokrywający się ze wzorem, postulowanym przez Haymo²⁴.

Jako ciekawostkę pragniemy podać, że w Starym Sączu jest jeszcze jeden graduał franciszkański (bez sygn.), tzw. mały, z XIV w.²⁵, który zawiera komplet dziesięciu mszy, podany z dokładnym rozgraniczeniem stopni rytu.

Bardziej istotną sprawą jest zamieszczenie na początku graduału instrukcji dla skryptorów i późniejszych wykonawców gradualnych części mszy. Czytamy w niej, by wstęp ten był podany we wszystkich graduałach i antyfonarzach. Przepisywanie ksiąg ma być dokładne, bez jakichkolwiek zmian w tekście i śpiewie. To samo dotyczy kształtu neum i liczby pauz, które polecone są szczególnej trosce. Poszczególne arkusze powinny być trzy razy sprawdzone, zanim pójdą do oprawy i księga stanie się gotowa do użytku. Skryptorom spoza zakonu nie wolno powierzać przepisywania ksiąg. Jeżeli klasztor nie posiada wprawnych skryptorów, przełożony powinien polecić wybranym braciom zaznajomienie się z tą techniką. Instrukcja zwraca uwagę na odstępy między poszczególnymi wyrazami, aby tekst był czytelny, jak również na nuty, które powinny być umieszczone nad właściwymi zgłoskami. Nutownica — to system czteroliniowy, tego samego koloru, czerwonego lub czarnego. Każda z linii ma być nakreślona w takiej odległości od siebie, by umożliwić kwadratowej nutacji swobodę i czytelność²⁶.

Van Dijk i Walker określają powyższą dyrektywę jako system, który miał na celu „wylimitowanie ujemnych stron dawniejszych ksiąg”. Nowością tego systemu jest *nota quadrata*, która otrzymała również nazwę *nota francigena*. Styl tej nutacji, według Van Dijka i Walkera, nie jest pochodzenia włoskiego, lecz zapożyczony z Francji, gdzie zapoczątkowano go w związku z techniką zapisu muzyki polifonicznej²⁷. Argumentem przemawiającym za tym byłby statut zakonu serwitów, trudniących się przepisywaniem ksiąg liturgicznych dworu papieskiego, zawierający dwa wyjątki: „for the psalterium francigenum, the Gallican Psalter, and the francigena nota, the square notation”, podczas gdy inne zamówienia były wykonywane sposobem tradycyjnym, w notacji benewentyńskiej²⁸. W Rzymie reforma liturgiczna dokonana przez Jana Kajetana Orsini przyspieszyła rozpowszechnienie notacji francuskiej. Główną jednak zasługę w tym procesie należy przypisać franciszkańskiemu graduałowi z około 1251 r., który dawną *nota romana* zastąpił na zawsze *francigena nota*²⁹.

Powracając do drugiej części omawianej instrukcji, autorzy zajmują się szczegółowo „rytmiczną interpretacją melodii”, która jest najbardziej francuskim rysem nowych ksiąg śpiewu. Chodzi tu o ligatury i tzw. *pausae* (u dominikanów *virgulae*), polecone specjalnej trosce skryptorów. Słowo

²⁴ Tamże s. 328. — Por. H. Feicht: Muzyka liturgiczna s. 51—52.

²⁵ Graduał franciszkański, not. rom., łac., XIV w., perg., k. 384, 19 × 14,5 cm.

Pochodzenie: W klasztorze klarysek w Starym Sączu. Proprium SS. zawiera święta św. Franciszka i św. Antoniego. Brak św. Klary.

Wiek: Notacja i pismo z w. XIV. Jest formularz Trójcy Św. (1260, k. 201) i z Bozego Ciała (1317, k. 203).

²⁶ Van Dijk — Walker s. 329.

²⁷ Tamże s. 331. — Por. W. Apel: Die Notation der Polyphonen Musik. Leipzig 1962 s. 215—216, 237—238.

²⁸ Van Dijk — Walker s. 331.

²⁹ Tamże s. 332.

ligatura występuje tu po raz pierwszy (mam na myśli franciszkańskie księgi liturgiczne) i jest integralnie związane z modalnym systemem najstarszej polifonii oraz z mensurą rytmu ściśle muzycznego. Na pierwszy rzut oka *pausae* robią wrażenie znaków odechu. W sylabicznym śpiewie przypadają one po grupach nutowych trzy do ośmiu, dzieląc melodię na odcinki. W śpiewie neumatycznym *pausae* zdarzają się dużo częściej, tworząc znowu grupy od trzech do dziesięciu lub dwunastu nut. W melizmatycznych melodiach są najbardziej liczne. Mają one tu znaczenie wyłącznie muzyczne, tworząc grupy najwyżej ośmionutowe, a zwykle w granicach od trzech do pięciu nut. Trudno nie dostrzec tu określonego systemu, który jako praktyczny rezultat nowej rytmicznej teorii, stanął w opozycji do tradycyjnego chorału. Znaki te są typowe dla wszystkich rękopisów franciszkańskich, poczynawszy od drugiej połowy XIII w. Nowy styl został wyjaśniony przez dominikańskiego teoretyka Hieronima de Moravia, który określił go jako: „non ita praecise mensuratus”³⁰.

Powyższe rubryki graduału franciszkańskiego znajdują swój odpowiednik w graduale dominikańskim. Mogłoby to wskazywać na wspólne źródła obu zakonów, które posiadały w Paryżu główne domy. Podobieństwo to jest uderzające szczególnie w dominikańskim antyfonarzu, wykonanym około 1256 r.³¹.

Na podkreślenie zasługuje fakt, że wszystkie te uwagi autorzy Van Dijk i Walker opracowali nie na podstawie graduałów franciszkańskich z XIII w., gdyż żaden z istniejących nie zawiera instrukcji dla skryptorów i wykonawców śpiewu, lecz z *Ordinationes divini officii* Haymo z roku 1243. Źródła zachodnie dysponują tekstem *Ista rubrica*, do tego drukowanym, z końca XV wieku³².

W Polsce posiadamy instrukcję, zaczynającą się od słów *Ista rubrica*³³, w dwóch graduałach: krakowskim (M 205) i starosądeckim (sygn. 2). Różnica pomiędzy nimi dotyczy tylko krótkiego zdania, zabraniającego przepisywania ksiąg liturgicznych skryptorom świeckim, którzy są niedokładni. Pierwszy z nich, wykonany z wielką precyzją i dokładnością, należy z pewnością do egzemplarzy wzorcowych, na podstawie których sporządzano dalsze kopie. Ponieważ zaś na Zachodzie nie znaleziono, przynajmniej dotąd, graduału o takich walorach, należy on niewątpliwie do unikalnych zabytków na świecie.

Drugi, ze Starego Sącza, nieco późniejszy, byłby przykładem kopii, która mogła powstać na terenie Polski, przypuszczalnie gdzieś na Śląsku. Podobnego odpowiednika również dotąd nie znaleziono na Zachodzie.

Van Dijk i Walker, omawiając franciszkańskie antyfonarze, podkreślają, że pojawienie się ich stanowi dla nich nierozstrzygnięty problem. Z jednej bowiem strony analiza źródeł wskazuje, iż materiały do wydania antyfonarza były zebrane w latach 1243—1251 oraz że kapituła w Metz (1254) poleciła kierować się jednakowymi kryteriami (jak w instrukcji *Ista rubrica*) przy korekcie antyfonarzy. Niezależnie od tego budzą się wątpliwości, gdyż nie wiadomo, czy chodzi o antyfonarze już istniejące, czy też mające

³⁰ Tamże s. 333.

³¹ Tamże s. 332.

³² Tamże s. 340 (Wymienia graduał wydany przez brata Franciszka z Bruges w Wenecji u Giunta w 1499 r.).

³³ Tekst podany przez A. Sutkowskiego (Cechy paleograficzne notacji muzycznych w polskich rękopisach średniowiecznych. *Musica Medii Aevi*. 1. 1965 s. 62—63).

powstać. Z drugiej strony na Zachodzie nie ma kopii antyfonarza z całą pewnością pochodzącego z XIII w., który byłby znany naszym autorom³⁴.

Podobnie, jak w poprzednim wypadku, mamy w Krakowie u klarysek św. Andrzeja antyfonarz franciszkański, pochodzący z wieku XIII (sygn. M 207). Rękopis ten o tyle jest cenniejszy od powyższego, że zawiera traktat muzyczny („Musica cum sit una de septem liberalibus artibus”, k. 2v), całkowicie nie znany na Zachodzie³⁵. Źródła opracowane przez Van Dijka i Walkera nic o nim nie wspominają. Kuszającą wydaje się myśl, by przyjąć, że traktat ten powstał na terenie Polski w środowisku franciszkańskim.

Powyższe opracowanie jest pierwszym porównaniem w języku polskim trzynastowiecznych rękopisów franciszkańskich w Polsce i na Zachodzie w oparciu o źródłową pracę Van Dijka i Walkera. Należy się spodziewać, że dalsze publikacje umożliwią właściwą ocenę średniowiecznych zabytków w naszym kraju oraz wkładu naszych przodków w ich powstanie.

³⁴ Van Dijk — Walker s. 339—400.

³⁵ H. F e i c h t Muzyka liturgiczna s. 19